

De experimentele methode in de sociale psychologie

door

Dr H. A. Hutte

Sociaal-Psychologisch Adviseur, te Haarlem,
tevens medewerker aan het Nederlands Instituut
voor Praeventieve Geneeskunde.

I

Het evidente gegeven dat mensen, evenals de meeste diersoorten, in groepsverbanden leven, is slechts laat in de historie der gedragswetenschappen tot object van onderzoek gemaakt. Tot de eersten die op het belang van zulke studies wezen en zich waagden aan speculaties omtrent de verschijnselen die zich in deze groepsverbanden voordoen, behoren McDougall, Le Bon, Sighele, Freud. De inhoud van hun beschouwingen is algemeen bekend, zodat het niet nodig is, hier ter plaatse veel aandacht aan hun theorieën te wijden. Het is bovendien verbazend moeilijk om hun gedachtengangen in kort bestek helder weer te geven, daar zij zich veelal begeven in mystisch-aandoende speculaties, zoals „collectieve ziel“, „oerhorde“, „group-spirit“ e.d. Het zal de lezer ook opgevallen zijn, dat deze schrijvers in het merendeel van hun beschouwingen geen heldere grenzen trekken tussen verschijnselen die in massa's voorkomen en die, welke bestaan in kleine groepen die samen leven of werken. De meeste hunner speculaties zijn gewijd aan uitermate ongedifferentieerde fenomenen, die men dan ook inderdaad meer in grote, minder-gedifferentieerde verbanden pleegt aan te treffen dan in kleinere groeperingen.

Ofschoon in de stellingen der psycho-analytische school het begrip groep als zodanig — afgezien van Freud's eigen publicatie: „Grouppsychology and the analysis of the ego“ — steeds een geringe rol speelde, is het niettemin opvallend dat deze school, van de aanvang af de aandacht primair richtte op de verhoudingen die zich in de gezinsgroep voordoen en daarvan dan voornamelijk de verhoudingen tussen het kind en de ouders. Het accent lag bij deze exploraties van invloeden echter duidelijk op biologische krachten en functies en de biologisch georiënteerde beschouwing werd steeds als een belangrijker ordeningsprincipe gehanteerd dan de meer specifiek sociaalpsychologische ordeningsprincipes als: structuren van sympathie- en invloedsverhoudingen, verhouding tussen sociale rollen, enz.; belangrijker ook dan cultuur-principes als: de verhouding tussen vrijheid en

gebondenheid in levensbetrekkingen, verantwoordelijkheid, gezag, zelfbe-
paaldheid. Voor zover relaties tussen personen een rol speelden in de
psycho-analytische theorievorming, waren dit steeds eerder relaties tussen
twee personen, dan een analyse van het quasi-stationnair sociaal evenwicht
dat tot stand komt door de interactie van alle in de relatief gesloten gezins-
gemeenschap levende personen. Niettemin betekent het voortdurend accen-
tueren van het feit dat het kleine kind al onmiddellijk is opgenomen in een
structuur van emotionele relaties en dat de aard van die relaties reeds
gedurende de eerste levensjaren een grote invloed uitoefent op de ont-
wikkeling tot volwassen mens, dat de psycho-analytische school zich in feite
reeds van de aanvang af met nadruk bezighield met groepsverschijnselen.

De oudere waarnemingspsychologie heeft zich daarentegen slechts niet of
nauwelijks met zulke groepsverschijnselen bezig gehouden. Zij richtte haar
aandacht uitsluitend op psycho-fysiologische samenhangen in het individu
en onderzocht de reactie van individuen op fysische prikkels en structuren
in prikkelvelden. Dat groepsverschijnselen een variabele factor zijn bij het
tot stand komen van bv. optische percepties, werd eerst veel later aange-
toond, het meest overtuigend wellicht door M. A. Sherif ¹⁾. Hij toonde
bv. aan, in 't kort weergegeven, dat een niet-bewegend lichtpunt in een
donkere kamer meer of minder als bewegend werd waargenomen, onder
invloed van opinies, levend in de groep waarin de proefpersonen zich be-
wogen.

Pas vrij laat werd de groep-zelf als object van studie gekozen, op meer dan
alleen-speculatieve wijze en door middel van gericht, controleerbaar onder-
zoek. Wanneer ik hier het woord groep neerschrijf, moge men bedenken, dat
het nog steeds onmogelijk is gebleken om een werkelijk-goede definitie van
dit begrip te geven. Hoe men deze ook stelt, steeds blijken bepaalde
aspecten van verhoudingen die men in de omgangstaal toch als groeps-
kenmerken aanduidt, buiten beschouwing te blijven. Bovendien is naar mijn
mening de taal-zelve uitermate onduidelijk in wat zij als groep aanduidt.
Bales ²⁾ is wellicht het voorzichtigst wanneer hij de groep definieert als
„ieder aantal personen dat bijeen is in een ontmoeting of een serie ont-
moetingen, waarin elk „lid“ een indruk van alle anderen kan krijgen als on-
derscheiden persoon ook al was het maar door zich te herinneren dat die
ander aanwezig was.” Doch, moet men nu, op grond van deze definitie bv.
aannemen, dat een aantal personen dat bij een bushalte staat te wachten
een groep vormt? Zij voldoen aan deze omschrijving, doch persoonlijk
zou ik pas geneigd zijn hen als groep te beschouwen, indien zij bv. zich
gemeenschappelijk ergeren over het feit, dat al drie bussen vol voorbijgere-
den zijn en zij deze ergernis tegen elkaar uitspreken. Vermoedelijk is het zo,
dat het begrip groep van dezelfde orde is als het begrip: psychosomatische
samenhang of: magnetisme, of electriciteit: men weet wel ongeveer wat
het is, men kent werkingen die zich voordoen, doch men kan niet precies

zeggen wat het is. Misschien is een uitweg uit deze moeilijkheid, bij voorkeur te spreken over *groepsverschijnselen* in plaats van over groepen; deze verschijnselen zijn meestal veel scherper te omgrenzen in een definitie, zoals ook lichtverschijnselen beter te beschrijven zijn dan te zeggen valt, wat „licht” feitelijk is.

Nemen wij nu in beschouwing, welke onderzoekers het eerste zulk soort groepsverschijnselen tot onderwerp van methodisch onderzoek gemaakt hebben, dan worden we allereerst getroffen door de Spanjaard Moreno, die in Wenen als psychiater werkzaam was en later naar de Verenigde Staten emigreerde. Wat hij deed zal de lezer alweer bekend zijn. Zijn eerste benadering was sociodramatisch, een door hemzelf geformuleerde term. In 1923 publiceerde hij: „Das Stegreiftheater” waarin hij zijn eerste inzichten weergaf omtrent de kennis die over groepsverschijnselen volgens deze methode te verkrijgen was. Exact mag men dit werk nog geenszins noemen, doch het door hem in 1934 gepubliceerde „Who Shall Survive”, waarin hij vertelt van zijn beroemd geworden onderzoek naar sociometrische structuren in een meisjesinstituut, voldoet wel aan de eisen die men aan een methodisch onderzoek in het veld moet stellen. Het kenmerk van zijn methode is, patronen van aantrekking en afstoting tussen groepsleden vast te stellen en dan de eigenaardigheden in deze patronen nader te bestuderen. Zijn gelukkige greep om de groepen zodanig anders samen te stellen, dat geïsoleerde groepsleden — dus zij die door niemand werden verkozen — gelijkmatig over alle groepen verdeeld werden, bleek vruchtbaar, doordat hij kon aantonen dat sindsdien het aantal weglopers significant afnam.

Moreno's methode is wezenlijk anders gericht dan de psycho-analytische. Hij gaat uit van *patronen* in de groep, patronen, gevormd door de distributie van verschijnselen die niet herleid worden op biologische krachten, doch op zulk soort vage begrippen als: attractie en repulsie, waarvan de eigenlijke aard onverklaard blijft. Waardoor en waartoe attractie respectievelijk afstoting bestaat tussen personen laat Moreno onbesproken. Is het doordat de ene mens de andere boeiend vindt, jaloers is op diens prestige, erotisch contact zoekt? Wij weten het niet: Moreno hanteert deze begrippen attractie en afstoting als niet verder gereduceerde inhouden en het merkwaardige is, dat er niettemin mee te werken valt op een reële wijze. Wat gemist wordt aan helderheid der grondbegrippen, wordt gecompenseerd door het voordeel van het hanteren van een methode die tot exact-meetbare uitkomsten leidt.

Recente groepstheorieën uit de psycho-analytische school hebben een dergelijke helderheid van methode nog niet bereikt. Wel heeft Bion ³⁾ ernstig getracht tot de bepaling van groepsstructuren te komen, uitgaande van Freud's gedachtengangen en deze structuren te verifiëren in groepen van patiënten. Hij onderscheidde oorspronkelijk drie soorten groepsverschijnselen: de dependency-, de fight-flight en pairing-off- assumption, doch

was genoodzaakt hier later aan toe te voegen de assumption van de productive cooperation. De eerste drie zijn volgens hem primitieve, onbewuste werkingen, die de laatstgenoemde groepsfunctie kunnen verstoren, doch deze verstoringen van de productieve coöperatie kunnen dan weer opgeheven worden door die onbewuste, primitieve werkingen in de groep bewust te maken.

De moeilijkheid bij Bion's theorie is, dat zij nog niet exact te verifiëren viel. Het uitsluitend interpreteren en aanvoelen neemt de plaats in van het meten en methodisch observeren. Pogingen, gedaan om iets van zijn theorie toegankelijk te maken voor experimentele manipulatie en verificatie, zijn tot dusverre mislukt. Het eveneens volkomen mislukken van de integratie van veldtheoretische gezichtspunten (uit de school van Kurt Lewin) en de Bionse (en in het algemeen psycho-analytische) theorieën, welke integratie ernstig werd nagestreefd op het in 1949 te Londen gehouden Seminar for the Social Sciences, geeft weinig hoop op een bruikbare synthese van deze geheel verschillend gefundeerde beschouwingswijzen.

Een grote stap voorwaarts in de studie der groepsverschijnselen werd gedaan toen men erin slaagde, die toegankelijk te maken voor de experimentele methode van onderzoek. Het kenmerk der experimentele methode is, dat men doelbewust opereert met onafhankelijke variabelen. Dat wil zeggen dat men, op grond van een hypothetisch ontwikkeld krachtenstelsel, een groep personen kunstmatig in bepaalde, in sterkte van werking variërende toestanden brengt, van welke toestanden men bepaalde invloeden voorspelt op het gedrag in de groep. Het zg. explorerende experiment gaat na, of er al dan niet bepaalde te onderscheiden afhankelijke variabelen optreden; het „crucial“ experiment gaat na, of een bepaalde voorspelling over het verband tussen verschillende factoren al dan niet geverifieerd kan worden. Doch steeds is het aanbrengen van variabele factoren een voorwaarde, wil men over een werkelijk experiment kunnen spreken. Zogenaamde „natuurlijke experimenten“, of post-ex-facto-constructies (Chapin ⁴) worden door bovenstaande definitie van het experiment uitgesloten. De essentie van het experiment met variabele factoren is, dat kennis van de aard van het evenwicht der in de groep werkende krachten wordt verkregen door dit krachtenstelsel als het ware te gaan verschuiven: sterke krachten toe te voegen of bepaalde krachten die in dit evenwicht belangrijk worden geacht, te variëren in sterkte. Uit de dan waargenomen wijzigingen in gedragingen, kan men afleiden of de verbanden die men gepostuleerd heeft, in werkelijkheid bestaan. Zo worden conclusies afgeleid uit verschuivingen die proefpersonen aanbrengen op ranglijsten, uit veranderingen in de richtingen van verbale contacten, in de frequentie van gebaren of andere motorische uitingen, etc.

160 Het wekt de schijn of op deze wijze een gevaarlijke stap terug wordt ge-

daan en wel in de richting van een overwonnen behaviorisme. Het verschil tussen dit nieuwe en het oude behaviorisme is echter, dat het oude onbekommerd bleef om de belevingen der personen en trachtte concepten te vormen, waarbij met de directe verbinding tussen gedragsuitingen kon worden volstaan. Het nieuwe behaviorisme echter postuleert welbewust zogenaamde interveniërende variabelen (Tolman ⁵⁾, die het eigenlijke psychische intermedium moeten vormen tussen de aangebrachte verschuivingen en de waargenomen gevolgen daarvan in het gedrag. Zulke intermedia kunnen zijn: behoeften, driften, in het algemeen: primaire psychische noodzakelijkheden, die het gedrag der mensen bepalen en die op de een of andere wijze meer of minder adaequaat kunnen worden omschreven of aangeduid. Het verband tussen stimulus en reactie wordt dus niet als direct aangenomen, doch als noodzakelijkerwijs optredend via een psychisch intermedium. De verbanden in de gedragingen kunnen aangetoond worden — en door middel van het inschakelen van de statistica kan onderzocht worden of deze verbanden betekenis hebben — doch de intermedia moeten worden gepostuleerd, daar men ze niet anders dan door middel van deze gedragingen kan leren kennen. Een directe toegang tot deze intermedia — zoals de fenomenologen die stellen — wordt dus door deze onderzoekers niet nagestreefd, doch integendeel om de subjectiviteit ervan niet mogelijk geacht. Of nu de juiste intermedia geconstrueerd worden, moet blijken uit de consistentie van de concepten en de vruchtbaarheid die zij blijken te bezitten ten aanzien van voortgezet onderzoek en groeiende theoretische integratie.

Nu blijkt het grote voordeel der experimentele methode al direct, wanneer men ziet hoe bv. Schachter experimenteel aantoonde ⁶⁾ dat uitstoting van een persoon uit een groep gaat optreden wanneer die persoon teveel afwijkt van de in de groep heersende gemiddelde opinie ten aanzien van een relevant gezichtspunt. De uitstoting wordt geconstateerd door het afnemen van verbaal contact met de afwijker en door daling van de afwijker op een sociometrische voorkeurschaal. Verder doordat blijkt dat de afwijker bij voorkeur in een minder door de groep op prijs gestelde commissie wordt gekozen. (De groep moet zich nl. na afloop der experimentele bijeenkomst uitspreken over een verdeling der groepsleden over drie commissies, waarvan de activiteiten zeer uiteenlopen wat betreft prestige en aantrekkelijkheid). Wij zien hier, dat op deze wijze direct veel meer inhoud wordt gegeven aan het begrip afstoting waarmede Moreno werkte, daar aan de afstoting een duidelijke oorzaak wordt toegekend en de omstandigheden waaronder zij optreedt nauwkeurig worden vastgesteld en gemeten. Het intermedium is bij Schachter een gepostuleerde behoefte in elke groep aan uniformiteit van opinie ten aanzien van voor de groep relevante onderwerpen van gedachtenwisseling. Doch met zijn variatie van factoren is Schachter verder gegaan: als onafhankelijke variabele ten aanzien van dit algemene groepsverschijnsel is door hem toegepast: sterkere en zwakkere

graden van attractie tot de taak van de groep. Er bleek dat groepen waarvan de leden zich sterk tot de taak van de groep voelden aangetrokken (hetgeen bovendien nog gecontroleerd werd door de constatering dat zij het bestaan van de groep gaarne wilden continueren), enerzijds sneller en in sterkere mate tot uitstoting van het afwijkende groepslid overgingen, anderzijds in de aanvang der discussie meer pogingen deden om de afwijkende mening van dat groepslid te wijzigen in de richting van de algemene opinie.

Een van de meest interessante punten in Schachter's experiment is nu, dat hier de frequentie en richting van verbaal contact als een der belangrijkste metingen werd toegepast en mede symptomatisch werd geacht voor de processen die zich in de groep afspeelden. Dit is op zichzelf een knappe vondst en toch ook weer een zo voor de hand liggende. Want essentieel in het sociale verkeer is het contact tussen personen. Zonder dat contact is geen sociaal verkeer mogelijk. Het is dus zeer goed mogelijk dat wij, evenals wij van de toestanden waarin het menselijk organisme verkeert zeer veel te weten komen door enkele eenvoudige metingen, zoals: temperatuur van het bloed, aantal bloedlichaampjes, polsslag etc. naar analogie daarvan zeer veel te weten zullen komen over de toestand waarin groepen zich bevinden, door de richting en frequentie van de contacten tussen de leden der groep op te nemen en eigenaardigheden van de op die wijze gevonden patronen vast te stellen.

In deze richting gaat ook het werk van Alex Bavelas (Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, USA) en zijn medewerkers. 7) Verbanden werden geconstateerd tussen eigenaardigheden in contact-patronen en verschijnselen als: productiviteit van de groep, het ontstaan van de leidersfunctie in de groep, snelheid van ontstaan en stabiliteit van een functie-verdeling onder de groepsleden en de satisfactie welke de verrichte activiteit aan de leden gaf.

Ook in het experiment dat door samenwerking tussen Professor dr Leon Festinger (University of Minnesota) en schrijver dezes tot stand is gekomen 8), is meting der verbale contacten toegepast en gebleken, dat die samenhangen met graden van stabiliteit in de onderlinge attractieverhoudingen in de groep, welke verschillende graden van stabiliteit in de groep waren aangebracht door het experimenteel in het leven roepen van voor de proefpersonen moeilijk en goed te verdragen situaties.

Het meten van contacten, hetzij verbaal van aard, hetzij gevormd door het uitwisselen van briefjes, is toegepast door de volgende onderzoekers, met gebruikmaking van de experimentele methode: Festinger, Gerard, Hymowitz, Heise, Miller, Thibaut, Kelley, Ellertson, Gregory, Raven e.a. Van hen richtte Kelley zich speciaal op het verband tussen contact-patronen en hiërarchische positie, Thibaut op het verband tussen dezelfde en de statusverschillen tussen verscheidene groepen ten opzichte van elkaar.

Dat contacten in alle maatschappelijke groepen van zeer veel belang zijn, wordt ook duidelijk uit de resultaten van bedrijfs-sociologisch en sociatrisch onderzoek in de industrie. Reeds Roethlisberger, Mayo en Dickson constateerden dat aan netwerken van contacten klieken herkend werden, die los stonden van de officiële organisatieschemata in het bedrijf en een grote invloed uitoefenden op de arbeids sfeer en de productiviteit. Van Heek wijst er op dat sociale isolering van het individu ongunstige gevolgen heeft voor zijn arbeidsvreugde⁹⁾. In de sociatrische onderzoekingen, verricht aan het Nederlandse Instituut voor Praeventieve Geneeskunde is gebleken, dat vooroordelen en andere belemmeringen der productieve coöperatie, grotendeels te wijten zijn aan onvoldoende contact tussen bepaalde groepen of personen. Het geëigende middel om die belemmeringen uit de weg te nemen was steeds, het opnieuw met elkaar in contact brengen van personen of groepen die, door historisch gegroeide misverstanden of afstoting, dat contact zonder de aanwezigheid van een bemiddelende, als kathalisator optredende onderzoeker, niet meer tot stand konden brengen. Ook het toenemend streven naar uitbreiding van het overleg in de onderneming, thans voornamelijk weerspiegeld in de wet op de ondernemingsraden, is in wezen niet anders dan een poging om contacten te leggen, daar, waar zij door de maatschappelijk gegroeide scheidslijnen tussen werkgevers en werknemers niet meer op natuurlijke wijze tot stand kwamen. Coch en French toonden aan dat het leggen van contacten tussen hen die loonsystemen en werkmethoden moesten wijzigen in het bedrijf en de betrokken arbeiders, door middel van besprekingen waarin de arbeiders een actief aandeel in de opstelling van die wijzigingen konden nemen, zeer bevorderend werkte op: verhoging der productiviteit en afname van het verzuim¹⁰⁾.

Samenvattend, lijkt het mij dus heel goed mogelijk dat door perfectionering van de techniek van het registreren van richting, frequentie en aard van bestaande contacten tussen mensen, veel inzicht verkregen kan worden in de psychische processen die zich afspelen binnen de groepsverbanden waarin deze mensen zijn opgenomen. Indien in contactogrammen deze contacten kunnen worden weergegeven en op de duur de betekenis van bepaalde eigenaardigheden in de opbouw ervan bekend wordt, zal het dan ook mogelijk zijn, door vergelijking van de contactogrammen, vergelijkende uitspraken te doen over de toestanden waarin zich de betrokken groepen bevinden. Daarnaast blijft dan het sociometrisch aspect, dat wil zeggen de patronen van attractie en afstoting, de verdeling der invloedsrelaties, van groot belang, om die eigenaardigheden in de verdeling der contacten betekenis te verlenen. Alleen al met deze drie methoden: de opname der attracties, de opname der invloedsverhoudingen en het registreren der contacten, zal ruggegraat aan het onderzoek van groepsverschijnselen verleend kunnen worden. Daarbij komt dan nog, dat de voortschrijding van de toepassingen der wiskunde ons reeds thans grote perspectieven biedt in de richting van de mogelijkheid om de gevonden structuren algebraïsch

(bij voorbeeld door middel van matrix-algebra), in formule te brengen, waardoor het abstractieniveau van ons denken over sociale processen nog verhoogd wordt. Daarnaast zullen echter klinische studies evenzeer nodig zijn, om meer te weten te komen, althans ideeën te verkrijgen over, de intermedia die de genoemde eigenaardigheden in de sociale gedragingen zullen moeten verklaren. Hier kunnen diepte-psychologisch-georiënteerde observatie, klinische ervaring en sociometrisch onderzoek hand in hand gaan.

Een belangrijk aspect heb ik tot nu toe zorgvuldig vermeden naar voren te brengen, het aspect nl. der sociale perceptie. Als men personen vraagt een uitspraak te doen over hun voorkeuren of antipathie of over hoe zij de invloedsverhoudingen in hun groep zien, is het resultaat van ons onderzoek datgene, dat die personen zelf percipiëren van deze verhoudingen. Zolang nog geen eenduidige symptomen voor graden van attractie en invloed gevonden zijn, die op eenvoudige wijze gemeten kunnen worden, is men nog sterk aangewezen op deze methode van onderzoek, waarbij de eigen perceptie van de onderzochte een grote rol speelt. De percepties behoeven echter niet noodzakelijkerwijs in overeenstemming te zijn met de in werkelijkheid bestaande verhoudingen.

Uit het sociatrisch onderzoek is bekend, evenzeer als uit het onderzoek naar gezins- en huwelijksproblemen, dat er enorme afwijkingen kunnen bestaan tussen de zienswijze van verschillende personen op elkaars gedragingen. Evenmin behoeven ze noodzakelijkerwijze af te wijken. Uit het hierboven aangehaalde onderzoek van schrijver dezes (zie voetnoot 8), blijkt dat het de proefpersonen zeer goed mogelijk was, een schatting te maken van de graad van sympathie waarmede zij door de andere leden van de groep werden beoordeeld. Ook bleek het hun mogelijk te schatten hoe de verdeling der verbale contacten van de leden van de groep was geweest. Onder bepaalde omstandigheden kan dus de perceptie van sociale verschillen wel degelijk betrouwbaar zijn.

Doch het blijft een zwak punt, hierop een beroep te moeten doen. Liever zou men, terwille van wetenschappelijke voortschrijding, geheel willen afstappen van de noodzaak, percepties te postulieren tussen stimulus en reactie! De theorie der perceptie voert ons nl. in het labyrinth der vragen, of hetgeen men bewust aangeeft, ook altijd datgene is hetgeen men niet-bewust percipieert. Over het bestaan van niet bewuste percepties valt, gezien de diepte-psychologische ervaringen, niet te twijfelen. Signalen kunnen onbeseft worden waargenomen en onbeseft kan er op worden gereageerd.

Doch zelfs als de perceptie geheel bewust is, kunnen er complicaties voorkomen, die het verband tussen stimulus een reactie bijna niet vast te stellen maken. Een eenvoudig voorbeeld kan dat onmiddellijk illustreren. Stel dat iemand in zijn kamer op de piano speelt. Plotseling hoort hij een kloppen tegen de andere zijde van een der wanden van zijn kamer. Indien hij nu

meent dat er bij de bureu iemand ziek ligt en dat dit kloppen een verzoek inhoudt om op te houden met spelen, zal hij daarmee stoppen. Meent hij, dat de bureu een schilderij ophangen en daartoe een spijker in de muur slaan, dan zal hij doorspelen. Wat hier een verschil in reactie geeft, is de interpretatie van het signaal. Zulke verschillen in interpretatie of de mogelijkheid tot velerlei interpretatie, maken het bij tijden zeer moeilijk om bij experimenteel geconstateerde samenhangen tussen gedragingen een enigszins plausibel intermedium te postuleren of zelfs überhaupt een samenhang tussen stimulus en reactie aan te nemen. Ook de statisticus krijgt het vaak niet gemakkelijk, wanneer hem verzocht wordt om de betrouwbaarheid van een veronderstelde samenhang te onderzoeken. Deel 4 van „De invloed van moeilijk te verdragen situaties op groepsverhoudingen" (t.a.p.) behandelt de problemen waarvoor het in deze publicatie beschreven experiment ons stelde in extenso. Daar was één der grootste moeilijkheden, uit te maken, of de — juiste — waarneming van de mate waarin de proefpersonen toegesproken waren, nog invloed gehad zou kunnen hebben op de mate van sympathie die zij bij de andere groepsleden ten aanzien van zichzelf veronderstelden.

Na deze opsomming van de moeilijkheden die de experimentele methode met zich brengt, mag het geen verwondering wekken, dat de tot dusverre gepubliceerde experimenten op sociaal-psychologisch terrein, nog vaak een „steriele" indruk maken. De uitkomsten blijven fragmentarisch, één algemeen theoretisch verband tussen verschillende soorten van uitkomsten ontbreekt nog en de generaliseerbaarheid blijft vaak zeer twijfelachtig. Aan het slot van mijn volgend artikel hoop ik op dit probleem van de significantie van experimentele uitkomsten en hun generaliseerbaarheid, nog nader in te gaan. Alvorens echter tot een zodanige evaluatie te komen, wil ik eerst nog trachten uit te werken, hoe de experimentele „approach" zich verhoudt tot de fenomenologische methode en tot de „dramatiserende" onderzoeksmethode van Moreno en diens navolgers. Daarover dus in een volgende aflevering.

-
- 1) M. A. Sherif: A study of some Social Factors in Perception. Arch. Psychol., no 187, 1935.
 - 2) Robert F. Bales, Interaction Process Analysis. A method for the study of small groups (Cambridge, Mass. 1950.)
 - 3) W. R. Bion: Experiences in groups, I t.m. VII; Human Relations, Vol. 1-4, 1947-1951.
 - 4) F. S. Chapin: Experimental Designs in Sociological Research, 1947, New York: Harper.
 - 5) E. Ch. Tolman: Collected Papers in Psychology; Univ. of California Press. Berkeley and Los Angeles, 1951.
 - 6) S. Schachter: Deviation, Rejection and Communication; The Journal of Abnormal and Social Psych., Vol. IV, no 3, 1951.
 - 7) Bavelas, Alex en Barret, Dermot: An experimental approach to organizational Communication, Personnel, 1951, 27, 367-371.
Bavelas, Alex: Communication-patterns in task-oriented groups. The Policy Sciences 193-202. J. Account. Soc. Amer. 1950, 22, 725-730.
Leavitt, Harold: Some effects, of certain communication-patterns on group performance. J. Abnormal and Social Psychology 1951, 46, 38-50.
 - 8) H. A. Hutte, „De invloed van moeilijk te verdragen situaties op groepsverhoudingen". Verhandelingen van het Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde, no XX, Stenfort Kroese, Leiden 1953.
 - 9) F. van Heek, Twee richtingen in de Bedrijfssociologie, Inleiding, gehouden voor het Congres van de „SOCL-I", 1952. (Mens en maatschappij, Jan. p. 1-15.)
 - 10) Coch and French „Overcoming Resistance to Change" Hum. Rel., Vol. 1 nr 4, 1947, p. 512 ff.